

1917–1920-ci illərdə Nuxa qəzasında ermənilərin milli-dini fitnəkarlıq siyasəti, siyasi və dini həyatın xüsusiyyətləri

Elşən Abdurahmanov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Şəki Regional Elmi Mərkəzi
Arxeologiya və etnoqrafiya şöbəsinin müdiri
Şəki, Azərbaycan
abdurahmanov.elshen40@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7786-8391>

Habil Xəlilov

Şəki şəhər “Xan” məscidinin imam müavini
Şəki, Azərbaycan
habil.xelilov777@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-6688-7457>

Daxilolma tarixi: 30.09.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 12.12.2025

Xülasə

1917–1920-ci illərdə Şimali Azərbaycanda cərəyan edən hadisələri, dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini izləmək, obyektiv şəkildə araşdırmaq üçün respublikamızın ucqarlarında mövcud olan vəziyyətlə tanışlıq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada, bəhs olunan dövrdə ölkənin ikinci sənaye şəhəri olan Nuxada (Şəkiddə) demokratik hərəkat, milli mövcudluq uğrunda aparılan mübarizə özünəməxsus çalaları ilə seçilir. Məhz bu özünəməxsusluq, milli ruhun yüksəlməsi, müstəqillik uğrunda mübarizə əzmi, milli ziyalıların və burjua nümayəndələrinin, mütərəqqifikirli din xadimlərinin birgə səyləri erməni-bolşevik guruhunun soyqırımını törətmək, dini təfriqə salmaq və hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdlərinin uğursuzluğa düşər olmasını şərtləndirir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaradılması uğrunda xalqımızın apardığı Milli Azadlıq Hərəkatına öz töhfəsini verirdi.

Məqalədə qeyd olunan zaman kəsiyində beynəlxalq aləmdə cərəyan edən hadisələr fonunda Şimali Azərbaycanda, xüsusən Nuxa qəzasında sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət, erməni təxribatları, cəmiyyətin həyatında din xadimlərinin rolu, dini həyatın özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlil edilir, AXC dövründə həyata keçirilən dini siyasət və onun Nuxa qəzasında təzahürü imkanlarına aydınlıq gətirilir.

Məqalədə tədqiqata cəlb edilən məsələlərdən biri də qəzada və Nuxa şəhərində əhalinin say dinamikliyində dəyişikliklərin təhlili fonunda Şimali Azərbaycanda, eyni zamanda, beynəlxalq aləmdə baş vermiş proseslərin nəzərdən keçirilməsidir.

Tədqiqatda araşdırılan xronoloji çərçivədə Nuxa qəzasında baş verən siyasi hadisələrin, erməni təxribatları fonunda cərəyan edən milli mübarizə və özünüdərk proseslərinin, dini həyatın xüsusiyyətlərinin mahiyyətini müəyyənləşdirmək və araşdırmaya cəlb etmək əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Yazıda elmi araşdırma, müqayisəli və tarixi analiz, komplekslik metodlarından istifadə edilmiş, obyektivlik, tarixilik, faktlara istinad və onların elmi təhlili, yerli və ümumi xüsusiyyətlərin dəyərləndirilməsi məsələləri diqqətdə saxlanılmışdır.

Bəhs edilən dövrlə əlaqədar araşdırma aparılarkən mövcud yazılı mənbələrdən, arxiv materiallarından, dövrü mətbuatda əksini tapmış məlumatlardan, hadisələrin şahidi olmuş şəxslərin qələmə aldıkları əsərlərdən, həmçinin bir sıra elmi-tədqiqat nümunələrindən istifadə edilmiş, mövzunun obyektiv şəkildə öyrənilməsinə, tarixi gerçəkliklərin aşkara çıxarılmasına önəm verilmişdir.

Açar sözlər: tarix, siyasi-dini mühit, Nuxada siyasi həyat, AXC-nin dini fəaliyyəti.

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

The Policy of National-Religious Incitement of Armenians in the Nukha Region in 1917-1920, Features of Political and Religious Life

Elshan Abdurahmanov

Head of the Department of Archaeology and Ethnography
Sheki Regional Scientific Center,
Azerbaijan National Academy of Sciences
Sheki, Azerbaijan
abdurahmanov.elshen40@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7786-8391>

Habil Khalilov

Deputy Imam of the Khan Mosque in Sheki
Sheki, Azerbaijan
habil.xelilov777@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-6688-7457>

Date of submission: 30.09.2025

Date of acceptance: 12.12.2025

Abstract

To objectively examine the events that took place in Northern Azerbaijan between 1917 and 1920, as well as the characteristic features of this period, it is of particular importance to study the situation in the remote regions of the republic. In this regard, in Nukha (Sheki), the second industrial city of the country at the time under discussion, the democratic movement and the struggle for national existence stood out with their distinctive features. It was precisely this distinctiveness—the rise of national spirit, the determination to fight for independence, and the joint efforts of the national intelligentsia, representatives of the bourgeoisie, and progressively minded clergymen—that conditioned the failure of the Armenian-Bolshevik groups in their attempts to commit genocide, incite religious discord, and seize power. All these factors contributed significantly to the national liberation movement of our people, aimed at the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic.

The article analyzes the socio-economic and political situation in Northern Azerbaijan, particularly in the Nukha district, the provocations carried out by Armenians, the role of the clergy in the life of society, and the specific features of religious life, all against the backdrop of the international events of the period. Special attention is given to the religious policy implemented during the existence of the Azerbaijan Democratic Republic and its manifestations in the Nukha district.

The main goal of this article is to uncover the essence of the political events that took place in the Nukhi region, the processes of national struggle and self-awareness that unfolded against the backdrop of Armenian provocations, and the specifics of religious life, and to explore them within the given chronological framework. The study utilized methods of scientific research, comparative historical analysis, and comprehensiveness, as well as the principles of objectivity, historicity, factual reference and analysis, and an assessment of local and general characteristics.

In conducting research on the period under review, available written sources, archival materials, information reported in the press of the time, eyewitness accounts, and a number of scholarly works were used. Particular emphasis was placed on an objective study of the topic and the identification of historical realities.

Keywords: *History, Political-religious Environment, Political Life in Nukha, Religious Activities of the ADR*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Политика национально-религиозного подстрекательства армян в Нухском районе в 1917-1920 годах, особенности политической и религиозной жизни

Эльшан Абдурахманов

НАНА, Шекинский региональный научный центр,
Заведующий отделом “Археология и этнография”

Шеки, Азербайджан

abdurahmanov.elshen40@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7786-8391>

Хабиль Халилов

Заместитель имама Ханской мечети в Шеки

Шеки, Азербайджан

habil.xelilov777@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-6688-7457>

Дата подачи статьи в редакцию: 30.09.2025

Дата подтверждения статьи к публикации: 12.12.2025

Резюме

Для объективного исследования событий, происходивших в Северном Азербайджане в 1917–1920 гг., а также характерных особенностей данного периода, особое значение имеет изучение ситуации, сложившейся в отдалённых регионах республики. В этом контексте в Нухе (Шеки), втором индустриальном центре страны в рассматриваемое время, демократическое движение и борьба за национальное существование отличались самобытными чертами. Именно эта самобытность, рост национального духа, решимость в борьбе за независимость, совместные усилия национальной интеллигенции, представителей буржуазии и прогрессивно настроенного духовенства предопределяли неудачу попыток армяно-большевистских группировок осуществить геноцид, посеять религиозную рознь и захватить власть. Всё это вносило весомый вклад в национально-освободительное движение нашего народа, направленное на создание Азербайджанской Демократической Республики.

В статье анализируются социально-экономическая и политическая ситуация в Северном Азербайджане, в частности в Нухинском уезде, армянские провокации, роль духовенства в жизни общества, а также своеобразие религиозной жизни на фоне международных событий того времени. Особое внимание уделяется религиозной политике, проводимой в период существования Азербайджанской Демократической Республики, и её проявлениям в Нухинском уезде.

В статье одной из исследуемых проблем является рассмотрение процессов, происходивших в Северном Азербайджане, а также на международной арене, на фоне анализа изменений динамики численности населения в Газинском уезде и городе Нуха.

Основной целью исследования в рамках рассматриваемого хронологического периода является выявление и всесторонний анализ сущности политических событий, происходивших в Нухинском уезде, процессов национальной борьбы и национального самосознания, разворачивавшихся на фоне армянских провокаций, а также особенностей религиозной жизни.

В ходе исследования использовались методы научного исследования, сравнительно-исторического анализа и комплексности, а также принципы объективности, историчности, обращения к фактам и их научного анализа, оценки местных и общих особенностей.

При проведении исследования рассматриваемого периода были использованы имеющиеся письменные источники, архивные материалы, информация, отраженная в прессе того времени, труды очевидцев событий, а также ряд научных трудов. При этом особое значение придавалось объективному изучению темы и выявлению исторических реалий.

Ключевые слова: история, политико-религиозная обстановка, политическая жизнь в Нухе, религиозная деятельность АДР.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Azərbaycan tarixinin ən keşməkeşli və təlatümlü, ictimai-siyasi proseslərlə zəngin, milli-demokratik hərəkatın yüksəliş dövrü hesab edilən 1917–1920-ci illər tarixinin araşdırılması Vətən tarixinin aktual məsələlərindən birini təşkil edir. Dövrün xüsusiyyətlərini obyektiv və kompleks şəkildə öyrənmək, sosial-ictimai və siyasi proseslərin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün ölkənin yalnız mərkəzi ərazilərində deyil, həmçinin onun ucqarlarında baş vermiş hadisələri də diqqətə almaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilən dövrdə Şimali Azərbaycanın bir çox bölgələrində cərəyan edən mürəkkəb proseslər Nuxa qəzasından da yan keçməmiş, bu ərazi ictimai-siyasi proseslərin və milli-demokratik hərəkatın özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilmiş, dini vəhdətin formalaşdırılmasının nümunəsi kimi tanınmışdır. Sənaye əhəmiyyətinə görə ölkənin ikinci, əhali sayına görə üçüncü olan Nuxa şəhərində və bütövlükdə qəzada milli-demokratik hərəkat, bolşevik təbliğatına və erməni fitnəkarlığına qarşı mübarizə daha qətiyyətli şəkildə aparılmışdır. Qəzada vüsət alan milli mücadilənin səmərli nəticə verməsində, Milli-Azadlıq Hərəkatının yüksəlməsində, təxribatların qarşısının alınmasında ziyalılarımızın, yerli burjuazianın və mütərəqqifikirli din xadimlərinin rəhbərliyi ilə əhalinin bütün təbəqələrinin birləşməsi mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, bəhs olunan dövrlə əlaqədar elmi araşdırmalara diqqət yetirilmiş, bir sıra dəyərli tədqiqat əsərləri ərəsəyə gəlmiş, bu istiqamətdə monoqrafiyalar yazılaraq elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuş, xüsusilə AXC-nin fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektləri ilə bağlı məsələlər geniş miqyasda araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiq edilən xronoloji çərçivədə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ, Şamaxı, İrəvan və digər qəzalarda baş verən hadisələrlə bağlı dəyərli elmi-tədqiqat işləri çap edilmişdir (Musayev, 1998; Qəniyev, 2003; Balayev, 2022; Балаев, 2008). Həmçinin iki cildə ibarət AXC Ensiklopediyasında 1917–1920-ci illər dövrünün tarixi reallıqları, dövlət qurumları, ictimai-siyasi xadimlər, görkəmli şəxsiyyətlər və digər məlumatlarla yanaşı, bölgələr, o cümlədən Nuxa qəzası haqqında da icmalxarakterli yazılar yer almışdır (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2004; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Nuxa qəzası, 2005, 269).

Tədqiqatçı alim, professor Ədalət Tahirzadənin 2005-ci ildə nəşr edilən, Şəki tarixinin müxtəlif dövrlərinə, xüsusilə XIX–XX əsrin əvvəllərinə aid qaynaqların toplandığı “Şəkinin tarixi qaynaqlarda” əsərində mövzu ilə bağlı dəyərli məlumatlar öz əksini tapmış, nümunəyə daxil edilən Ə.Kərimov/İsmayılov “Şəki keçmişdə və indi” (Şəki 1928) və M.Mirbağırzadə. Azərbaycan qəzaları. III. Şəki qəzası (1926) mənbələri mövzunun araşdırılmasında tutarlı mənbə rolunu oynamışdır (Tahirzadə, 2005).

Azərbaycanın mühüm inzibati mərkəzlərindən olan Nuxa qəzasında Mart soyqırımı ərəfəsində və dövründə cərəyan edən hadisələr, onların mahiyyəti, Milli Azadlıq Hərəkatının xarakterik xüsusiyyətləri ilk dəfə tərəfimizdən məqalə şəklində qələmə alınmışdır (Abdurahmanov, 31 mart, 2011; Abdurahmanov, 28 aprel, 2011).

Tarixçi alim Kamran İsmayılovun “Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917–1920-ci illərdə” monoqrafiyasında Nuxa qəzasında baş vermiş ictimai-siyasi proseslər, əhalinin dövlətçiliyin təşəkkülündə və erməni fitnəkarlığına qarşı mübarizədə oynadığı rol daha geniş şəkildə təhlil edilmiş, həmçinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir (İsmayılov, 2019).

Bu tədqiqat işi üzərində çalışarkən yuxarıda qeyd edilən tarixi əsərlər və mənbə rolunu oynayan materiallarla yanaşı, müəlliflər əldə etdikləri arxiv materiallarını, dövrü mətbuat nümunələrini, şəxsi arxivlərdə saxlanılan sənədləri, dövrün şahidlərinin qələmə aldıkları yazıları da elmi araşdırmaya cəlb etmişlər. Mövzunu yeni aspektdə elmi dövriyyəyə gətirmək üçün qeyd edilənlərlə yanaşı, həmin məzmununda yazılan tarixi və elmi əsərlər müqayisəli və obyektiv surətdə təhlil olunmuş, xüsusilə qəzada dini mühitin spesifik cəhətləri, din–dövlət münasibətləri elmi baxımdan araşdırılmışdır.

Müəlliflər məqalənin ilk alt fəslində, tədqiqat işinin həcmi daxilində müxtəlif mənbələr və tarixi materiallar əsasında Nuxa qəzasında əhalinin etnik və milli tərkibi ilə bağlı məlumatları təqdim etmiş, hadisələrin analitik təhlilini vermiş, müqayisələr apararaq, əhalinin say dinamikliyindəki dəyişikliklərin səbəblərini aydınlaşdırmışlar.

Məqalənin ikinci bölümündə arxiv materialları, dövrü mətbuat nümunələri, tarixi sənədlər əsasında Nuxa qəzasında erməni fitnəkarlığı və separatizminə qarşı mübarizənin səciyyəvi xüsusiyyətləri elmi baxımdan araşdırılmış, qəzada yaşayan əhalinin milli dövlət quruculu-

ğundakı iştirakı, ictimai-siyasi hadisələrin inkişafında milli burjuaziyanın və ziyalılarımızın rolu kompleks şəkildə öyrənilmişdir.

Araşdırmanın üçüncü alt fəslində AXC dövründə Azərbaycanda bir çox sahələrdə olduğu kimi, dini istiqamətdə də dövlətin yaratdığı demokratik mühitin, yeridilən tolerant siyasətin bəhrələri mənbələr və tarixi sənədlər əsasında işıqlandırılmışdır.

Məqələdə qeyd edilən məqamlarla yanaşı, ruhanilərin dövlətlə qarşılıqlı etimada söykənən münasibətləri, din xadimlərinin müraciətlərinin Azərbaycan–türk dilində edilməsinin vacibliyi, onların ordu quruculuğunda, dövlət tədbirlərində iştirakı məsələləri diqqətdə saxlanılmışdır.

1. 1917–1920-ci illərdə cərəyan edən hadisələrin Nuxa qəzasında əhəlinin say dinamikliyinə təsiri

1917-1918-ci illərdə beynəlxalq aləmdə, o cümlədən Rusiyada baş verən proseslər Azərbaycanın da ictimai-siyasi həyatına əsaslı şəkildə təsir göstərmiş, Milli Azadlıq Hərəkatı yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

1917–1920-ci illərdə inzibati vahid kimi saxlanılan Nuxa qəzası (1929-cu ildə Azərbaycan SSR-in rayonlaşdırılması zamanı Nuxa qəzası ləğv edildi və 1968-ci ildə Nuxanın adı dəyişdirilərək, “Şəki” adlandırıldı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Nuxa qəzası, 2005, 270) həmin dövrdə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində idi. 1917-ci ilədək Nuxa qəzası 4 polis sahəsinə və kənd cəmiyyətlərinə bölünür, I Polis sahəsinin inzibati mərkəzi Aşağı Göynük, II Polis sahəsinin mərkəzi Cəfərabad kəndində yerləşirdi. III Polis sahəsinin mərkəzi Vartaşen kəndi (indiki Oğuz rayonu), IV Polis sahəsinin mərkəzi Qutqaşen kəndi (indiki Qəbələ şəhəri) idi. Şəki qəzasına daxil olan bəzi yaşayış məskənləri indiki Ağdaş rayonunun ərazisini təşkil edirdi (İsmayılov, 2019, 13-14).

1917-ci il Qafqaz təqviminə görə, Nuxa qəzasının ərazisi 4201 km², əhalisi 133 505 nəfər, o cümlədən 73 819 nəfəri kişi, 59 686 nəfəri qadın idi. Qəza əhalisinin 70,1%-i azərbaycanlılar (93 557 nəfər), 13,3%-i ermənilər (17 751 nəfər), 5,9%-i müsəlman dağlı əhali (7 861 nəfər), 1,4%-i ruslar (1 831 nəfər) təşkil edirdi. Nuxa şəhərinin əhalisi 52 243 nəfərdən ibarət idi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Nuxa qəzası, 2005, 269).

1925–1928-ci illərdə Nuxa Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri, 1931–1932-ci illərdə Nuxa Şəhər Sovetinin sədri vəzifələrində çalışmış Ələşrəf Kərimov (İsmayılov) inqilabdan əvvəl Şəki qəzasında 104 033 nəfərin yaşadığını qeyd edirdi (Tahirzadə, 2005, 197). Başqa bir mənbədə 1917-ci ildə Nuxa şəhərində, təqribən, 52,2 min nəfər əhəlinin yaşadığı qeyd olunur (Vəlili, 1993, 21).

Həmin vaxt Şimali Azərbaycan ərazisində əhəlinin ümumi sayı 2 861 862 nəfər olmuşdur ki, onun da 1 952 250 nəfərini (68,2%) müsəlmanlar, 622 006 nəfərini (21,4%) ermənilər, 14 794 nəfərini (0,64%) gürcülər, 214 930 nəfərini (7,5%) ruslar, 57 882 nəfərini (2,3%) digər millətlər təşkil edirdi. Nuxa qəzasının daxil olduğu Gəncə quberniyasında əhəlinin ümumi miqdarı 1 275 131 nəfər idi. Müsəmanlar əhəlinin 62,5%-i (797 880 nəfər), ermənilər 32,9%-i (418 859 nəfər), gürcülər 0,1%-i (1030 nəfər), ruslar 2,9%-ni (36 777 nəfər), digər xalqların nümayəndələri 1,6%-i (20 585 nəfər) nisbətində idi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Nuxa qəzası, 2005, 15).

Dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirak edən jurnalist, diplomat Mirabbas Mirbağırzadə 1926-cı ildə “Maarif işçisi” jurnalında dərc etdiyi məqaləsində yazırdı: *“Şəki qəzasında olan əhəlinin miqdarı 1905-ci il siyahısına görə, ümumiyyətlə, 158 781 nəfərdən ibarət idi. O zaman Şəki şəhərində 54 678 nəfər və qəza daxilində isə 104 000 can yaşayırdı. Bütün qəzada 159 kənd mövcud idi. 1917-ci ildə isə Şəki şəhəri də daxil olmaq üzrə bütün qəza əhəlisinin miqdarı 106 364 qədərində enmişdir. Fəqət bu yıllardan etibarən başlanan vətəndaş müharibələrinin nəticəsi olaraq, Şəki qəzası kəndlərindən 39-u azaldığı kibi, ümumi nüfusun da miqdarı azalmışdır. Böylə ki, hazırda Şəki şəhərində ancaq 22 000 nəfər və 120-dən ibarət qalmış kəndlərdə isə 70 000 nəfər olmaq üzrə, ümumiyyətlə 92 000 can qalmışdır* (Tahirzadə, 2005, 181).

Burada qeyd etmək istərdik ki, əhəlinin say dinamikliyinin mənfi istiqamətdə dəyişməsində müəllif “vətəndaş müharibəsi” adı altında nəyi nəzərdə tutduğunu açıq söyləmir. M.Mirbağırzadə əsərin sonrakı hissəsində isə aşağıdakı məlumatları da əks etdirir: *“Şəki şəhərində 1916-cı ilə qədər 54-55 bin can yaşayırdı. O zaman Şəkiddə mövcud 120 ipək fabrik və zavodlarında 8 000 fəhlə çalışdığı kibi və 60 dənədən ibarət gənçülük (dabbağlıq) sənətxanalarında da*

2 000 işçi işləməkdə idi... Dünya müharibəsi zamanlarında (1914-1918-ci illər nəzərdə tutulur-müəlliflər) yolların bağlanması münasibətilə Şəki şəhərində mövcud ipək zavod və fabrikalari qapandı. Bunlarda çalışmaqda olan 10 000 binə qədər fəhlə işsiz qalaraq şiddətli surətdə aclığa düşər oldular. 10 bin fəhlənin 10-15 bin də ailə əfradı olduğu mülahizəyə alınarsa, məhzən (yalnız) acından ölən 10 bin fəhlənin də bir o qədər də ailə əfradı aclıqdan, tif xəstəliyinə tutulub öldülər. Beləliklə, şəhərin 57 bindən ibarət nüfusu, olduqca azalmağa başlayıb hazırda olduğu kibi ancaq 21 bin 500 nüfus qaldı” (Tahirzadə, 2005, 188-190).

“Şəki fəhləsi” qəzetində isə əhalinin say dinamikliyindəki dəyişikliklərlə əlaqədar aşağıdakı məlumatı əldə edirik: *“İmperialist müharibəsi qalxaraq boğazlar (Bosfor və Dardanel nəzərdə tutulur – müəlliflər) bağlandığı kibi ipək istehsalı kəskin surətdə tənəzzül edir. Barama toxumu yoxluğundan zavodlar axırıncı barama ehtiyatını işlədib qurtarır. 17-ci ilə kibi böylə gedir. Ondan sonra bir-birinin dalınca bütün zavodlar dağılır, bağlanmağa başlanır. Gündən-günə onlarla, yüzlərlə ümələ (fəhlə – müəlliflər) küçəyə itilir. Bunların arasında aclıq, xəstəlik (tif, isponka və.s) başlayır. Nəticədə 8 000 əmələnin (fəhlənin) çox hissəsi tələf olur. Bununla müvazi (paralel) olaraq şəhərin başqa əhalisi də azalır. 40 000 nüfuzə malik şəhərdə 1920-ci ildə 19 500 əhali qalır”* (Abasov, 15 oktyabr, 1925).

Ə.Kərimov, həmçinin 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən müsəlman kəndlərinin talan edilməsi, erməni-müsəlman qırğını haqqında məlumat verərək, bunun qarşısını almaq üçün Azərbaycan burjuasının türkləri dəvət etmək məqsədilə Batuma nümayəndə heyəti göndərdiyini bildirirdi. Eyni zamanda aclıq və xəstəlik ucbatından, şəhərdə yaşayan 52 403 nəfərdən 33 000-nin, kənd əhalisindən isə 38 000 nəfərin tələf olduğunu yazırdı (Tahirzadə, 2005, 207-208).

Yuxarıda gördüyümüz kimi, verilən məlumatlarda, statistik rəqəmlərdə müəyyən fərqliliklər müşahidə edilərsə də, əhali sayındakı azalmanın baş verdiyi danılmaz faktdır. Şübhəsiz, bu dəyişikliyə Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş inqilab, dövlət çevrilişi və siyasi proseslər, erməni qəsbkarlığı və talanları əsaslı surətdə təsir göstərmişdir. Nuxa şəhərinin Azərbaycanın ikinci sənaye şəhəri olduğunu, bu xüsusda ipəkçiliyin və digər sənaye

sahələrinin mühüm rol oynadığını, kapitalizmin qəzada coşğun inkişafı ilə əlaqədar qonşu şəhər və qəzalardan gələn fəhlələrin Nuxanın nüfuzunun bir hissəsini təşkil etdiyini, yaranmış vəziyyətlə əlaqədar sənaye istehsalının, ticarətin yarıtmaz hala düşdüyünü və iş dalınca qəzaya üz tutan insanların öz yerlərinə qayıtdıqlarını, qeyd edilən səbəblərin yaratdığı aclıq və xəstəlikləri nəzərə alsaq, əhalinin say dinamikliyindəki dəyişikliyin silsilə səbəblərini müəyyən etmək mümkündür. Həmçinin əhalinin say artımındakı dəyişikliklərin təhlili Şimali Azərbaycanda, eyni zamanda, beynəlxalq aləmdə baş verən prosesləri izləmək imkanı verir.

2. 1917–1920-ci illərdə Nuxa qəzasında erməni təxribatları fonunda siyasi vəziyyət, milli-dini mücadilə

Fevral inqilabından sonra, Rusiyada yaradılan Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi təşkil etmişdi. Buna müvafiq olaraq, Nuxa qəzasında da qəza, sahə və kənd komitələri formalaşdırılmış, Yelizavetpol quberniyasının komissarı və quberniya icraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsinə X.Xasməmmədov, Nuxa qəzasının komissarı isə Ş.Əmircanov seçilmişdi. Bununla yanaşı, digər bölgələrdə olduğu kimi, 1917-ci ilin martında Nuxa qəzasında da Fəhlə Deputatları Soveti yaradılmışdı. Lakin onun fəaliyyəti ilin sonlarına doğru, demək olar ki, zəifləmişdi (İsmayılov, 2019, 15-18, 22).

Hələ 1917-ci il martın əvvəllərində Rusiya bolşeviklərinin lideri V.İ.Leninin təşəbbüsü ilə yaradılmış Bakı Sovetinə seçkilər keçirilmiş, martın 6-da Sovetə 52 nəfər deputat seçilmişdi. Əsasən, menşevik, daşnak, eser və 9 nəfər bolşevikdən ibarət Bakı Sovetində və onun İcraiyyə Komitəsində bir nəfər də olsa, azərbaycanlı yox idi. Tərkibindən bir daha görünürdü ki, Azərbaycanın mərkəzində – Bakıda yaranmış hakimiyyət onun milli mənafeyinə tamamilə yad idi (Abdurahmanov, 31 mart, 2011).

1917-ci ilin martın 16-da Gəncədə keçirilən Yelizavetpol quberniyası müsəlmanlarının müşavirəsində yaradılması münasib hesab edilən Nuxa Müsəlman Milli Şurası qəzada və Nuxa şəhərində ən nüfuzlu orqan kimi bölgədə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərdə mühüm rol oynayır (İsmayılov, 2019, 18-19).

Fevral inqilabından sonra cərəyan edən proseslərdə diqqətçəkən məqamlardan biri ictimai-siyasi hərəkətlərin, milli azadlıq mücadiləsinin

yüksəlməsi idi. Bəhs olunan dövrdə Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Nuxa qəzasında da milli ruh yüksəlmiş, dini hisslər güclənmiş, əhali içərisində müstəqilliyə olan inam artmışdı. Nuxada baş verən ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar R.Əfəndiyev yazırdı: *“Nikolayın devrilməsindən sonra Qafqaz Rusiyadan ayrılıb müstəqil seym quruluşu ilə idarə olunurdu (1917-ci ilin Fevral inqilabı Çar Rusiyasının devrilməsi və Müvəqqəti hökumətin yaradılması ilə nəticələnmişdi. Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Cənubi Qafqaz Komitəsi yaratmış və bu qurum bolşeviklərin Oktyabr çevrilişinə qədər mövcud olmuşdur. 1917-ci ilin noyabrından 1918-ci ilin yanvarınadək olan dövrdə müstəqil Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Komissarlığı fəaliyyət göstərmiş, onun da istefasından sonra, 1918-ci ilin fevralında Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Seymi yaradılmış və 1918-ci ilin mayın 26-dək varlığını davam etdirmişdir – müəlliflər). O zaman millət kendi müqəddəratını təmin etməyə çalışırdı. Sair məmləkətlərdə görünən hürriyyəti-milliyə, istiqlaliyyət, tərəqqi, mədəniyyət arzusu ilə edilən çıxışlar Nuxada başqa bir rəng almış və Nuxaya məxsus olan hərəkət-cümbüş həyəcan sifətlərinə girmişdi. Hər kəsin ağızından bir səda və beynindən bir məfkurə meydana atılmaqda idi. Mollalar camaatı hürriyyət və istiqlaliyyət nemətlərinin qədrini bilməyə, tövbə-istiğfar etməyə, şəriət qaydalarının tətbiq edilməsinə, qayda-qanun yaradılmasına səsləyirdi”* (AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, Fond № 8, Siyahı № 1. İş № 49, s. 24).

Həmin dövrdə yaradılan və əsasını daşnaklar təşkil edən Erməni Milli Şurası qəzanın bəzi kəndlərində özəklər təsis edərək, silahlanmağa başlamışdı. Azərbaycanın bir çox qəzalarında, xüsusən Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinə əsasən ermənilərin köçürüldükləri və müəyyən üstünlüyə malik olduqları Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ, İrəvan və ona qonşu olan digər qəzalarda erməni daşnak dəstələri, Erməni Milli Şurasının və müxtəlif erməni təşkilatlarının hökmü altında olan birləşmələr azərbaycanlı əhalinin yaşadığı kəndlərə soxulur, kütləvi qətlər və vəhşiliklər törədirdilər. Pedaqoji kurs açmaq üçün İrəvana gedən və erməni qətliaamları zamanı orada olan R.Əfəndiyev yazırdı: *“Zaqafqaziya Seymi çağırıldıqdan sonra, İrəvan erməni rəqabətilə alovlanmış bir vilayətə çevrilmişdir. Bu vaxt İrəvan Seymdə olan Azərbaycan fraksiyasının nəzarəti daxilində olan ərazi hesab edilirdi. Ermənilərin ərazi iddiaları ilə başladıkları qiyam və qətliaamlar*

mart-aprel aylarında artıq İrəvanla yanaşı, Naxçıvanı və qonşu rayonları da bürümüş və 6 aydan çox davam etmişdir” (AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, Fond № 8, Siyahı № 1. İş. 49, s. 28).

Qeyd edək ki, 1917-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq erməni təcavüzünün tüğyan etdiyi Azərbaycan torpaqlarından biri məhz İrəvan bölgəsi idi. Ümumilikdə, 1917-ci ilin əvvəlindən 1918-ci ilin martınadək olan dövrdə İrəvan quberniyasında 197 azərbaycanlı kəndi talan edilərək dağıdılmışdı (Балаев, 2008, 10-11).

Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra Erməni Milli Şurası Cənubi Qafqazdakı erməniləri silahlandırmaq üçün Zaqafqaziya Komissarlığının bəzi üzvləri ilə əlaqə yaradır, Tiflisdən erməni kəndlərini və cəmiyyətlərini silahla təchiz edirdi. Erməni ziyalıları erməni kapitalistlərini və siyasi partiyalarını bu işdə səfərbər olmağa çağırırdılar. Bununla belə, Bakı şəhəri, İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur qəzaları və Yelizavetpol quberniyasının digər qəzaları ilə müqayisədə Nuxa və Ərəş qəzalarında, həmçinin Zaqatala dairəsində ermənilərin azlıq təşkil etməsi daşnakların tərribatçı siyasətinin bu bölgədə genişlənməsinə imkan vermirdi (İsmayılov, 2019, 23).

Bolşeviklər V.İ.Leninin imzaladığı 29 dekabr 1917-ci il tarixli “Türk Ermənistanı haqqında fərman”dan daşnakları öz tərəfinə çəkmək üçün istifadə edirdilər. Bu fərman rus qoşunları tərəfindən müvəqqəti işğal edilmiş Türkiyə ərazisində erməni muxtariyyətinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bolşevik rəhbərləri bu fərmanın reallaşdırmağı, “erməni xalqının əsrlərboyu gözlədiyi milli ideyanı həyata keçirməyi” Bakı bolşeviklərinin lideri S.Şaumyana tapşırırdılar (Балаев, 2008, 15-16).

1918-ci ilin martın 3-də imzalanan Brest–Litovsk müqaviləsi mövcud ssenarini qismən dəyişmişdi. Bolşevik–daşnak qüvvələrinin əsas diqqəti əvvəlcə Bakıya, daha sonra bütün Azərbaycan torpaqlarına yönəlmişdi.

Yüksəlişdə olan sosial-ictimai hərəkatı özləri üçün bir fürsət bilən bolşeviklər Sovetlər vasitəsilə xalq kütlələrini öz tərəfinə çəkməyə çalışır, onların milli-mənəvi heysiyyətinə toxunurdular. Əhalinin inqilabi əhval-ruhiyyəsinin təzyiqi və təsiri ilə Nuxa, Şamaxı, Gədəbəy, Gəncə, Şuşa, Lənkəran, Astara və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərən Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetləri, həmçinin əsgər komitələri mövcud hakimiyyət orqanlarının istefasına, məmurların, zabitlərin vəzifələrindən

kənarlaşdırılmasına, xalq milisi yaradılmasına çalışır, hakimiyyət orqanlarının işinə qarışır və bir sıra məsələlərin həll edilməsi zamanı öz iradələrini həyata keçirməyə müvəffəq olurdular.

1918-ci ilin fevral–mart aylarında Şəkidə mövcud olan hürriyyət, istiqlal və qarışıqlıqdan istifadə edən Sovetlər tərəfindən əslən şəkli olan Mustafa Quliyevi (*o, 1922–1928-ci illərdə Azərbaycan SSR-də xalq maarif komissarı olmuşdur*) burada fəaliyyət göstərmək üçün Şəkiyə göndərilmişdir. Lakin bolşevik ideologiyasını yaydığı üçün həyatı təhlükə altında qalmış, qohumları tərəfindən şəhərdən qaçırılmışdı (Tahirzadə, 2005, 205).

Sovetlərlə yanaşı, Bakıda milli qüvvələr də fəaliyyət dairəsini genişləndirmiş, milli və dini birliyin təmin olunması üçün səylər göstərmiş və güclərini səfərbər etmişdilər. Çarizm dövründə qızışdırılan məzhəb ixtilaflarını aradan qaldırmaq, müsəlmanların birliyini təmin etmək məqsədilə azərbaycanlı ziyalılar və din xadimləri Qafqaz müsəlmanlarının Qurultayını çağırmaq qərarına gəlmişdilər. 1917-ci ilin aprelində “İsmailiyyə” binasında baş tutan və üç gün davam edən qurultaydan sonra iştirakçılar Təzəpir məscidinə üz tutaraq birlikdə Cümə namazı qılmış və ixtilafın aradan qaldırılması üçün çalışacaqlarına and içmişdilər (Orucov, 2012, 153-155).

Dini təfriqənin qarşısını almaq və ona yol verməmək məqsədilə Bakı qurultayının qərarına əsasən, Mustafa Əfəndi Hacı Məcid Əfəndizadə Şəki qəzası üzrə sünnilərə müfti, Axund Molla Fərəcullah Pişnamzadə isə şiələrə şeyxülislam olaraq Şəkiyə yola düşmüşdülər. Şəhərdən və kəndlərdən onları qarşılamaq üçün böyük izdiham toplanmışdı. Bu qarşılama zamanı Yusif adlı bir erməni təxribat yaratmağa çalışmış, lakin onun qarşısını almaq mümkün olmuşdu. Müfti və Şeyxülislam Şəki əhalisi arasında olan sünni və şiə ixtilafını aradan qaldırmaq üçün baş örtüklərini dəyişmiş, məscid minbərində səmimi şəkildə görüşmüşdülər. Müfti şiələrin, şeyxülislam isə sünnilərin məscidində camaat namazı qıldırmışdı. Onların bu hərəkətləri açıqdan-açığa milli heysiyyatın alovlanmasına səbəb olmuşdu (Abduraşmanov, 31 mart, 2011).

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin bu dövrdə həyata keçirdikləri milli-qırğın siyasətinin tərkib hissələrindən birini sünni və şiə müsəlmanlar arasında təfriqə salmaq, müsəlmanları bir-birinə qarşı qoymaq,

onlar arasında ayrı-seçkilik yaratmaqla, sünni və şiə müsəlmanları təkləyərək soyqırımını həyata keçirmək idi.

Azərbaycan folklorşünası, filologiya elmləri doktoru, professor Seyfəddin Qəniyev yazırdı ki, hələ 1905–1907-ci illər hadisələri zamanı “Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olan ermənilər şayiə yayırdılar ki, “ermənilərin sünnilərlə heç bir işi” yoxdur. Müəllif belə bir riyə və yalanın nə ilə nəticələndiyini gözləri ilə görmüş publisist Ö.F.Nemanzadənin 1906-cı ildə “İrşad” qəzetindəki qeydlərinə əsasən, ermənilərin sünni-şiə nifaqı salıb, öz məkrli məqsədlərini həyata keçirmək niyyətində olduğunu bildirirdi: *“Kimdir deyən ki, ermənilərin sünnilərlə işi yoxdur. Zəngəzur, Qazax mahalında ermənilərin viran etdikləri kəndlərin, şəhid etdikləri canların çoxu sünni deyilmirdi? Ayə, Tiflisdə şəhid edilən qalayçı ləzgilər sünni deyilmirdilər? Tiflisdə talan edilən və yanan evlərin bir xeylisi dağistanlı, şəkili sünniləri deyilmi?...”* (Qəniyev, 2003, 11).

Ö.F.Nemanzadə sonda üzünü bütün müsəlman əhaliyə tutaraq erməni fırıldığını, erməni məkrini izah edirdi: *“Amma Şəki, Şamaxı, Dağistan və qeyri-yerlərdəki hiyləgər ermənilər deyirmişlər ki, bizim sünnilər ilə işimiz yoxdur. Əlbət, özlərinin gücləri çatmadıqları, az olduqları yerlərdə çalışdırlarmış ki, aranı qatsınlar”* (Qəniyev, 2003, 11).

Nuxada müsəlmanların birliyi istiqamətində aparılan işlərlə yanaşı, Azərbaycan maarifçisi, yazıçı, etnoqraf R.Əfəndiyevin təklifi ilə müfti və şeyxülislamın təşkilatçılığı Nuxanın din xadimləri və kapital sahibləri bir araya yığılmış və yay fəslində müəllimlər hazırlayan pedaqoji kurs açılması üçün pul toplanmışdı. Lakin Nuxanın əli silah tutan oğulları (R.Əfəndiyev onları “qoçu” adlandırır – müəlliflər) – Münsif oğlu Azaq, Yapon Yaqub, Qara Süleyman Zülfiqar oğlu (Sülü bəy) və başqaları erməni qətlialarından qorunmaq məqsədilə silahlanmağa və əhalini müdafiə etməyə çalışdıqları üçün, 1917-ci ilin yayında xeyriyyə cəmiyyətinin topladığı vəsaiti (14.000 manat) tufəng və patron alınmasına sərf etmişlər. Bununla belə, kursun açılması da təşkil edilmiş və 3 ay ərzində 70 nəfər müəllim hazırlanmışdı (AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, Fond № 8, Siyahı № 1, İş № 49, s.25).

Onu da vurğulamaq istərdik ki, R.Əfəndiyev yazdığı qeydlərdə “qoçu” adlandırdığı şəxslərin kurs üçün toplanmış vəsaitin silah-sürsətdən ötrü xərclənməsini özbaşınalıq hesab edirdi. Lakin tarixin sonrakı gedişi bir daha sübut etdi ki, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində

baş verən soyqırım ssenarisinin Şekidə də təkrarlanmaması üçün belə hallar zəruri idi (Abdurahmanov, 31 mart, 2011).

1917-ci ildə, həmçinin Nuxanın I Cümə məscidinin I imamı Əhməd əfəndi Hacı Abdürrəhim Əfəndiyevin rəhbərliyində Nuxa şəhərinin I Cümə məscidinin camaatı tərəfindən “millət-İslamiyyə beytül malının təsisi üçün” 1150 manat məbləğində ianə yığılmış, 111 nəfərin adı bu siyahıda yer almışdı (AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, II bölmə, ayrıc 22, №1/476, vərəq 2).

Ermənilər və onların havadarı olan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti və onun yerlərdəki nümayəndələri Səki qəzasının elmi-mədəni və strateji əhəmiyyətini yaxşı dərk edir, onun mühüm sənaye mərkəzi olduğunu nəzərdən qaçırmırdılar. Şəki tarixində yalnız XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan bir neçə məqama diqqət yetirməklə, şəhərin strateji əhəmiyyətinə nəzər salmaq istərdik. Belə ki, Qafqazda ilk manufaktura 1829-cu ildə Şəki əyalətinin tərkib hissəsi olan Xanabadda, Avropada ən böyük ipək fabriki 1861-ci ildə Nuxada açılmışdı. Çar İmperiyasında ilk dəfə elektrik enerjisindən istifadə etmək yolu ilə barama açmaq təcrübəsi Şəki sahibkarı Salam Lətifovun zavodunda həyata keçirilmiş, Bakıdan sonra ikinci mətbəə 1911-ci ildə Şekidə fəaliyyətə başlamış, şərqdə dramaturgiyanın əsası burada qoyulmuşdu. Yalnız 1911-ci ildə Nuxadan 10.000.000 qızıl (manat) qiymətində xaricə ipək çıxarılmışdı. 1916-cı ilədək Şekidə 120 ipək istehsal edən fabrik və zavod, 60 gönçülük (dabbaqlıq) sənətxanası fəaliyyət göstərmişdir. Şəki bəhs olunan dövrdə M.F.Axundov, Ə.N.Xalisəqarızadə, R.Əfəndiyev, F.X.Xoyski, A.F.Pişnamazzadə kimi dühalar yetirmişdi.

Bütün bunlar ərazi iddiaları ilə çıxış edən, dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan qurmaq və qüdrətli erməni dövlətinə sahib olmaq niyyəti ilə çarpışan erməni şovinistlərin planlarında Şəki qəzasının məxsusi önəm daşdığına şübhə yaratmırdı (Abdurahmanov, 28 aprel, 2011).

Şəki şəhərində yaşayan erməni burjuaziyası ciddi hazırlıq aparır, Bakı Soveti ilə əlaqəni gücləndirirdi. S.Şaumyanın quyruqları yerlərdə öz ermənipərəst hakimiyyət strukturlarını yaradır, Şekidə hökm sürən hürriyyət şəraitindən istifadə edir, kütlələrin qılığına girib, onları öz arxalarınca aparmağa çalışırdılar (Abdurahmanov, 28 aprel, 2011).

1918-ci ilin yanvarında Tiflisdə yaradılan 700 nəfərlik “Şəki erməni batalyonu” adlı cəza dəstələri erməni korpusunun komandiri general

Nazarbekovun göstərişi ilə bölgəyə gələrək, Şəkinin Qayabaşı kəndində öz qərargahını qurmuş və şəhərin aşağı dağlıq kəndlərini nəzarət altına almışdı. Batalyon üzvləri Evoğlu kəndinin komissarı Nəsir xanı öldürmüş, Zəyzid və Bayan kəndlərində iki müsəlmanı qətlə yetirərək, meyitlərini təhqir etmişdilər. Səbətliyə olan erməni dəstələri də müsəlman əhaliyə qarşı qırğın törətmək üçün planlar hazırlamışdı (İsmayılov, 2019, 24-26).

Ermənilər tərəfindən ələ alınaraq Şəkiyə göndərilən Şahmalıyev soyadlı birisi 1918-ci ilin martında əhalini şəhərin “Hürriyyət” meydanına toplayıb hərc-mərclikdən qurtarmaq istəyən adamlara qəzada yeni hökumət qurmağa ehtiyac olduğunu bəyan etmişdi. Onun təkliflərini müdafiə edən ruhani Şeyx Əli məlumat verib demişdir ki, Şəkiyə gəlmək istəyən hökumət başçısını Çapağan kəndində ayrılan yolda qarşılamaq lazımdır. Şəkiddə sənətkarlıqla məşğul olan Moses adlı erməni qabağa çıxaraq, Şeyx Əli Salmana demişdir: “Siz hörmət və nüfuz sahibisiniz. Sizsiz biz hökumət başçımızı qarşılasaq, naincik qala bilər. Yaxşısı budur ki, siz də bizə qoşulub təzə başçımızı qarşılamağa faytonsuz-zadsız piyada gedək, xətri xoş olsun”. “*Sən demə, gələn hökumət başçısı Ter-Qriqoryan imiş. Ter-Qriqoryan fəaliyyətə başlayandan az sonra, Oğuzda və Qayabaşı kəndində özünün milli qurtuluş daşnak hakimiyyət orqanlarını yaratdı. Onun qısa hakimiyyəti dövründə Şəki qəzasında milli zəmində ermənilərlə azəri türkləri arasında toqquşmalarda ermənilər tərəfindən iyirmidən çox kənd viran edildi, minlərlə adam qırıldı*” (Əfəndiyev, 2003, 5-6).

O, hətta Milli Komitəyə (1918-ci ilin martında şəhər ziyalıları və burjuaziyası tərəfindən yaradılmışdı – müəllif) şəhəri ermənilərə vermək təklifini də etmişdi. “*Bununla Ter-Qriqoryan Şəki şəhəri və qəzasındakı erməni-müsəlman davasının mütəşəbbüslüyünü öhdədar olub, murdar fikrini həyata tətbiq etməyə başlamışdı*” (Tahirzadə, 2005, 207).

Bu faktlara əsaslanaraq, qəzada ermənilərin artıq təşkilatlandırılmasını, müsəlman-türk kəndlərinə olunan hücum və təzyiqlərin miqyasını, milli qırğın ssenarisinin Şəkiddə də davam etdirilməsi cəhdlərinin mövcud olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Ə. İsmayılov 1918-ci il mart-aprel hadisələri zamanı Nuxadakı vəziyyəti aşağıdakı şəkildə işıqlandırır: “*Ter-Qriqoryana arxalanan erməni daşnakları şəhərdə xüsusi komitə və komissiyalar yaratdılar.*

Bu arada Gürcüstan vasitəsi ilə erməni qoşunlarının Şəkiyə gəlməsi xəbəri alındı. Bu xəbər böyük həyəcana səbəb oldu. Milli Komitənin məsləhəti ilə, xəbərsiz gələn ordunun istiqbalına xüsusi bir heyət göndərildi. Bu heyətin başında erməni vətəndaşların nümayəndəsi dururdu. İkinci çağrı Mixak Boyaqqı oğlu, Şaşaməlik Allahverdo, bələdiyyə idarəsinin rəis müavini Məhəmməd bəy Fərzəliyev, Haşım bəy Əmircanov və iki nəfər mühafiz yola düşdülər. Kiş çayı bəndinin yaxınlığında heyətin qabağı kəsilib, Fərzəlibəyov və mühafizlərdən Məşədi Cabbar Dadanovdan başqa bütün heyət üzvlərinin həbsi ermənilər tərəfindən qətlə yetirilir” (Tahirzadə, 2005, 207).

Digər tərəfdən, Şəkiddə yaradılan Müsəlman Milli Şurası (Milli Komitə) üzvləri və rəhbərlik operativ tədbirlər görürdülər. Kütləvi maarifləndirmə və bir çox qurumlar ermənipərəst hakimiyyəti ifşa edib nüfuzdan salmaq yolunda çəkinmədən mübarizə aparırdılar.

Xalq arasında, tədricən, milli qeyrət, milli birlik, milli qurtuluş, hürriyyət və müsavət təbliğatının güclənməsi erməni vandalizminə qarşı mübarizəni asanlaşdırırdı. “Türk federalistlər”, “Əhrar”, “Hümmət”, “İttihadi-İslam” və digər partiyaların Şəki özəklərinin bir qismi Şəki müsavətçiləri ilə birləşib, vahid platformada fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. 1918-ci ilin əvvəllərində Şəki qəzasında Müsavat firqəsinin 400-ə yaxın üzvü var idi. Bu firqəyə Şəkinin məşhur ipək sənayeçisi Törə Salam, zərgər Usta Əziz oğlu, görkəmli ziyalı Veysəl Əfəndi Mustafayev, dövrünün tanınmış hüquqşünası Mustafabəy Əlibəyov (“İşiq” qadın jurnalının nasiri Xədicə xanım Əlibəyovanın əridir – müəlliflər) Şəkinin Hacı Zeynalabdini sayılan tacir Hacı Məmmədresul Əliyev və onlarca başqaları maddi-mənəvi kömək edirdilər (Əfəndiyev, 2003, 17).

Onu da qeyd edək ki, Şəkinin ağsaqqal ruhani və nüfuzlu şəxsləri erməni kapitalistləri və tacirlərini Cümə məscidinə toplayaraq onlara başa salmışdılar ki, əgər qarət və qətlər davam edərsə, Şəki əhalisi buna lazımi səviyyədə cavab verəcəkdir. Müqavimət göstərmək üçün yerli əhalinin, yəni azərbaycanlı müsəlman əhalinin kifayət qədər həmrəyliyi və silah-sürsat vardır (Abdurahmanov, 28 aprel, 2011).

Bununla belə, erməni hücumları nəticəsində Nuxa qəzasında 22 kənd dağıdılmış və yandırılmış, əhalisinə divan tutulmuş, əmlakları qarət edilmişdi (İsmayılov, 2019, 28-33).

Nuxa qəzasının bəzi yerlərində bolşevik-daşnak qüvvələri müəyyən təxribatlar həyata keçirə bilsələr də, onların qəzada və Nuxa

şəhərində soyqırımı planları baş tutmadı. Müsəlman əhalidən ibarət silahlı dəstələrin təşkili, qüvvələr nisbətində balanslaşmanın yaranması erməni özbaşınalıqlarına qarşı mübarizəni təmin etmiş oldu.

Ermənilərin soyqırımı planlarının iflasa uğramasında yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, ərazidə milli burjua nümayəndələrinin, milli ziyalıların və müsəlman ruhanilərin mövqeyinin güclü olması, həmçinin onların həmrəyliyi nəticəsində əhalinin ermənilərə qarşı mübarizəyə səfərbər edilməsi və son olaraq Osmanlı qüvvələrinin qəzadakı müsəlman əhaliyə köməyə gəlməsi əsas rol oynamışdı. Hətta Nuru paşa Şəkiyə gəldikdə görkəmli ədəbiyyatşünas, mətnşünas, şair Salman Mümtaz ona və Osmanlı ordusunun hərbi naziri Ənvər paşaya şeir ithaf etmişdi (Tahirzadə, 2005, 236-239).

AXC-nin yaranması və dövlətçilik ənənələrinin bərpa edilməsi erməni fitnəkarlığına və qiyamlarına qarşı mübarizəni asanlaşdırdı. Nuxa qəzasında, xüsusilə bu mənada sabitlik əldə edildi. İstər Bakı XKS-nin tərkibində, istərsə də Qarabağ, Şərur–Dərələyəz, Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvan, Göyçə və başqa ərazilərdə Cümhuriyyətə, onun müsəlman əhalisinə qarşı təcavüzkar siyasəti, cinayətkar və təcavüzkar hərəkətləri, separatçı fəaliyyəti ilə seçilən erməni millətçiləri Nuxa qəzasında üstünlük əldə edə bilmədiklərindən, “həmrəylik çağırışı” etməyə məcbur olurdular. AXC dövründə nəşr edilən “Azərbaycan” qəzetinin 58-ci sayında çap edilən Şəki Erməni Milli Komitəsinin sədri Tumanyansın parlamentin fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədar göndərdiyi təbrik məktubunda yazılırdı: “Erməni Milli Komitəsi Azərbaycan Parlaməntinin güşadını təbrik və təhniyyətlə ümidvar olur ki, xalq nümayəndəliyi dəvəti ilə iki qonşu millətin ittifaq və müvafiqət [həmrəylik] ilə yaşaması ideyası feilən hasil olacaqdır. Komitə inanır ki, Azərbaycan millətlərinin səadəti ermənilərlə müsəlmanların doğma qardaş kimi mehriban yaşamalarındadır. Bir-birimizə qarşı ədavət və nizanın [ixtilafın] aşkarən mənasız olduğunu anlayaraq artıq əl-ələ verib millətlərin kəndi müqəddəratının kəndi əllərinə verilməsi əsas üzərinə cavan Azərbaycanın dövlət imarətini təmir etməlidirlər” (Tumanyans, 7 dekabr, 1918).

Sonrakı dövrlərdə qəzada əmin-amanlığın bərpa olunmasının nəticəsi idi ki, 1919-1920-ci illərdə və ondansonrakı dövrdə Azərbaycanın müxtəlif qəzalarında yaşayan əhalinin bir qismi bura pənah gətirirdi. Məsələn, Quba və Dərbənd ətrafında yaşayan və erməni vəhşiliklərinə məruz qalan 400 yəhudi ailəsi Şəki qəzasının Oğuz kəndinə

köçərək burada məskunlaşmışdı (Tahirzadə, 2005, 186). Həmçinin 1918-1920-ci illərdə erməni-daşnak zorakılığından və qırğınlardan yaxa qurtarmaq istəyən yerli türkdilli əhali öz ata-baba yurdlarını – Eçmiədzin, Sürməli, Yeni Bəyazid, Qars, İrəvan, Zəngəzur və s. yerləri tərk etmiş, onların bir hissəsi – 1164 ailə (4 999 nəfər) Şəki qəzasında yerləşmişdi (ARDA, Şəki filialı, Fond № 102, Siyahı № 1, İş № 1).

Beləliklə, 1917-1918-ci illərdə Şimali Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrə nəzər saldıqda, qısaca olaraq, aşağıdakı ümumiləşməni aparmaq mümkündür. Fevral çevrilişindən sonra Azərbaycanda hakimiyyətin birdən-birə milli qüvvələrin əlinə keçməsi yetişməmişdi. Ermənilər Sovetlərdən, onun arxasında duran Rusiya bolşeviklərindən real kömək və dəstək aldıkları halda, azərbaycanlılar bundan məhrum idilər. Əsrlərlə öz mənfur niyyətlərini həyata keçirməyə hazırlaşan daşnak dəstələrinin hərbi və iqtisadi qüvvəsi, bəzi ərazilər istisna olmaqla, milli hərəkata rəhbərlik edən ziyalılarımızın və burjuaziyamızın imkanlarından daha geniş idi.

Azərbaycanın yalnız mərkəzində deyil, ucqar rayonlarında da hakimiyyəti ələ almaq üçün çalışan erməni riyakarlarının yerlərdə rəhbərliyə soxulması bu işdə mühüm rol oynayırdı. Sınıf mübarizə ideyasını əldə bayraq tutan bolşevik təbliğatı aclıq, cəhalət, hüquqsuzluq və məfkurə fırtınasında çapalayan sadə xalq kütlələrinin həmrəyliyinə mənfəət təsir göstərirdi. Nəhayət, erməni şovinizminin xəstəlik dərəcə-sində coşduğu dövrdə, milli-azadlıq hərəkatlarında Rusiya İmperiyası ərazisində yaşayan müsəlmanların və türklərin birliyi fikrinin 1917-1918-ci ilin başlanğıcında millətçilik və azərbaycançılıq ideologiyasından güclü olması, Azərbaycan milləti halında birləşərək, erməni xüdpəsəndliyinə qarşı mübarizəyə daha adekvat təsir göstərmək imkanlarını zəiflədirdi.

3. 1918–1920-ci illərdə dini həyat

İnqilabdan sonra Azərbaycanda genişlənən Milli Azadlıq Hərəkatının nəticəsi olaraq, 1918-ci ilin 28 mayında elan edilən İstiqlaliyyət Bəyannaməsi ilə müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti meydana gəldi¹.

¹ *Tanınmış maarif xadimi, şair Abdulla bəy Əfəndizadə AXC-nin yaranması münasibətilə "Ey vətəndaşlar bu gün eydi-səadətdir bizə Zaat-pak kibriyadan bir inayətdir bizə.*

Altı maddədən ibarət İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin 4-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti *“millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqləri gözləmədən qələmrəvində yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyət və vətəniyyət təmin etdi”* (Azərbaycan tarixi, 2008, 344). Beləliklə, milli, dini, ictimai vəziyyətindən, cinsindən, məzhəbindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara hüquq bərabərlik verildi, respublika daxilində yaşayan bütün xalqların nümayəndələrinin sərbəst inkişafı üçün təminat yaradıldı.

Cümhuriyyət dönəmində atılan addımlardan biri təhsil sahəsinin inkişafı və nəzarətdə saxlanması məqsədilə məktəblərin milliləşdirilməsi idi. Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı ilə məktəblər milliləşdirildi, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsilin şagirdlərin öz ana dilində aparılması və dövlət dili olan ana dilinin tədrisinin icbari surətdə həyata keçirilməsi münasib bilindi. Müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün 1918-ci ildə Gəncə, Şəki və Zaqatalada qısamüddətli pedaqoji kurslar təşkil olundu və bu kurslara 150 nəfər cəlb edildi. AXC maarif nazirinin 28 oktyabr 1918-ci il tarixli, 68 nömrəli Sərəncamı ilə Şəki şəhərində fəaliyyət göstərən ali-ibtidai məktəb milliləşdirildi. Həmin vaxtadək Şəki oğlan gimnaziyasının hazırlıq sinif müəllimi olan Məbud əfəndi Əfəndiyev ali-ibtidai məktəbə müəllim təyin

1300 il bundan əvvəl Həzrətin vəd etdiyi,

Kimse layiq olmadan vəd şəfaətdir bizə.

Bir bakın kimdir gələn, məzlumların fəryadına?

Qəhrəman türk odrusu mühr-ədələtdir bizə”. Misraları ilə başlayan və

“Yaşasın sultan qazi, yaşasın Ənvər paşa,

Yaşasın qurban millət-qəhrəman türk əsgəri,

Razi qılsın ümmətindən həzrəti peyğəmbəri.

Yaşasın türk ittihadı, ittifaqi-müslimin!

Nüsrət əta eylesin, ol zat rabbil-ələmin” misraları ilə bitən “1918-ci il 28 may. “Bayram təbriki” adlı şeir ithaf etmişdi. Əski əlifba ilə nəşr edilən bu şeiri kitabın müəllifləri Şəki şəhər, Kiş kənd sakini Malik Qarayevin şəxsi arxivindən aşkar etmişlər. Şeirin çap edildiyi vərəqin üzərində əski əlifba ilə əlyazma şəklində Seyid əfəndi Hacı İsaq əfəndi oğluna məxsusdur sözləri yazılmışdır. (Kiş kənd sakini Qarayev Malik Müdəbbir oğlunun şəxsi arxivi). Onu da qeyd etmək istərdik ki, Seyid əfəndi 1918-20-ci illərdə AXC ordusunda xidmət etmişdir. Abdulla bəy Əfəndizadə AXC parlamentinin Nuxa şəhərindən seçilmiş deputatı olmuşdur. O, görkəmli maarifçi, etnoqraf, yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyevin qardaşı, tanınmış şair Hikmət Ziyanın isə babasıdır.

olundu (1918–1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı, 2021, 2).

1918-ci il noyabrın 29-da M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə Milli Şuranın “Bütün Azərbaycan əhalisinə müraciət”i dərc olundu. Sənəddə sırf Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Şurayı-Millinin “milli bir şəkildən çıxarılıb, dövləti bir şəklə” salınacağı bəyan edilirdi. Müraciətnamədə Azərbaycan vətəndaşlarına xitabən deyilirdi ki, *“Bütün Azərbaycan vətəndaşları bila-fərqi millət və məzhəb, bir vətənin övladlarıdır. Ümumi Vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi səadətlerini hazırlamaq üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər”* (Azərbaycan tarixi, 2008, 344).

AXC-nin elan olunmasından sonra hökumətin qarşısında duran məsələlərdən biri də Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin Tiflis şəhərindən Bakı şəhərinə köçürülməsi, həmçinin 1917-ci ildə ləğv edilmiş şeyxülislamlıq və müftilik vəzifələrinin yenidən təsis olunması idi.

Hələ Gəncədə müvəqqəti olaraq məskunlaşarkən, hər iki məzhəbin lideri Ruhani İdarəsinin Osmanlı nümunəsində “Məşixət” (ərəbcə şeyxlik) adlandırılmasını təklif etmişdi. 1918-ci ilin 1 sentyabrında Şeyxülislam və müftinin birgə qərarı əsasında iki idarə vahid bir dini qurum olan Məşixətdə birləşmişdi (Nahid Məmmədov, 2018, 71).

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad olunduqdan sonra, Ruhani İdarəsi Bakıya –paytaxta köçürüldü və Axund Molla Ağa Əlizadə ən yüksək ruhani rütbəsi olan şeyxülislamlığa yeganə namizəd oldu. O, eyni zamanda, Məvarayi-Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri idi. Bir il əvvəl Müfti Hüseyn Qayıbzadənin vəfatından sonra yerinə yeni müfti təyin olunmamış, həmin vəzifəni Mustafa Əfəndizadə icra edirdi (Nurullayev, 2014, 83).

Hökumətin Bakıya daxil olduqdan sonra yaydığı məlumatda bildirilirdi ki, Azərbaycan hökuməti şəhər və onun ətrafının əhalisini milliyyəti və dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların həyatını, əmlakını və hüquqlarını eyni dərəcədə qoruyacaqdır (Azərbaycan tarixi, 2008, 363).

AXC dövründə sünni və şiə idarələri “Məşixəti-İslamiyyə” İdarəsində birləşdirildi və onun üzvləri “nazir müavini” statusu aldı. 13 nəfər üçün ştat cədvəlinə uyğun maaş ayrıldı. Daha 31 nəfər ruhani üçün də yüksək maaş kəsildi. “Məşixəti-İslamiyyə”nin həmsədrləri Şeyxülislam Axund Ağa

Ağaəlizadə və Müfti Mustafa əfəndi Əfəndizadə oldu (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Nuxa qəzası, 2005, 195).

Müsəlmanlardan dövlət siyasətinə deyil, sitayiş etdikləri dinə və müstəqil dövlətə xidmət etmələri xahiş olundu. Ruhanilərin maddi təminatı dövlət hesabına və vəqflərdən gələn gəlirdən təmin edildi (Məmmədli, 2005, 38-39).

Hökumət isə yalnız Məşixətdə təmsil olunan ruhanilərin deyil, məhəllə məscidlərində rəsmi şəkildə fəaliyyət göstərən din xadimlərinin də maaşla təmin olunmasına çalışır, bu bərdə bir sıra çıxışlar edir, təkliflər hazırlayırdı. Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının lideri M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan parlamentində bu istiqamətdə etdiyi çıxış xüsusilə diqqətəlayiq idi. O, parlamentdəki çıxışında Məşixət İdarəsinin yalnız sədrərdən ibarət olmadığını, digər din xadimlərinin də qeydinə qalmağın vacib olduğunu aşağıdakı şəkildə ifadə edirdi: “Onlardan başqa qazılar, məhəllə mollaları və sairələr var ki, artıq onların halın düşünməlidir. Çün onlara indi dövləti-xidmət [dövlət qulluğu] verilməmişdir. Qabaqda onların vəzifəsi ancaq bir dəftər saxlamaq idi, şimdiki isə camaatdan əsgər alınması münasibəti ilə öhdələrinə dövləti vəzifə yüklənmişdir. Hər daim əxzi-əsgər [hərbi çağırış] idarələri ilə əlaqədar olub, əsgəri işdə çalışırlar. Binaənileyh, biz arzu edirik ki, hökumətimiz Məşixət İdarəsi haqqında bir layihəyi-qanuniyyə tərtib və Məclisi-Məbusana təqdim etsin” (1918–1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzeti, 2024, 473).

AXC-nin mövcud olduğu 1918-1920-ci illərdə ruhanilər orduda xidmət etməyə başladılar və “hərbi” mollalara rəhbərlik etmək üçün Hərbi Nazirliyin Baş Hərbi molla vəzifəsi təsis olundu. Orduda hərbi mollaının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə xüsusi fikir verilir, vəzifəyə təyin edilməzdən əvvəl Hərbi Nazirlik tərəfindən Məşixətə müraciət olunur, namizədin xasiyyətnaməsi əldə edilirdi. Orduda xidmət göstərən mollalar Hərbi Nazirlik tərəfindən diqqətdə saxlanılır, onlardan İslam qaydalarına əməl olunması, əsgərlərə mənəvi dəstək vermələri tələb olunurdu (Məmmədli, 2005, 37).

Hərbi xidmətdən boyun qaçıran və ya səfərbərlik məsələlərində biganəlik edən din xadimlərinin cəzalandırılması qərara alınmışdı. Məsələn, Nuxa qəzasının 3-cü sahə Orta Zəyzid pıxod mollaı hərbi çağırış məsələsində xəyanətdə ittiham olunaraq, xidmətdən qovulmuş, “iş təhqiq edilib qəbahəti sabit olduğu [sübut edildiyi] təqdirdə qanunən

cəzalanması İdareyi-Məşixət [Şeyxülislamıq İdarəsi] tərəfindən qərara alınmış və icrayi-müqərrərat [qərarın icrası] üçün məqami-aidinə [aidiyyətli quruma] yazılıb təvəssüt edilmişdir [vəsətət qaldırılmışdır]" (1918–1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı, 2024, 100).

"Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 21 may tarixli 185 №-li buraxılışında Məşixət İdarəsinin rəhbəri, Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadənin ölkə qazılarına müraciəti ilə bağlı yazı çap edildi. Şeyxülislamın Cümhuriyyətin yaranmasının ildönümü münasibətilə qazılara ünvanladığı teleqrafda 28 may tarixində Azərbaycan istiqlalının elanı münasibətilə şəhər və kəndlərdə bayram tədbirləri həyata keçirməyin vacibliyi qeyd olunur, şükür və dualar etməyin, hökumətimizin daimi olmasını diləməyin vacibliyi öz əksini tapırdı: *"Məsacidi [məscidləri] hər nə qədər mümkün isə fərş edib [döşəyib], xaricini və daxilini müzəyyən qılasınız [bəzəyəsınız] və məscidlər üstə çırağan edəsınız. Camaat kamali-təntənə ilə məsacidə cəm olub o günün şərəfə nitq demək, məktəb uşaqlarını azad etmək dəxi lazımdır. Və bu barədə artıq səy və hümmət etmək cənabınıza tövsiyə olunurdu"* (1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı, 2023, 296).

Müraciətə uyğun olaraq, 1919-cu il may ayının 28-də Nuxa şəhərində Cümhuriyyətin yaranmasının ildönümü münasibətilə böyük bir bayram – tədbiri-ümumhərbi parad təşkil edilmişdi. Tədbirdən İki gün öncə geniş hazırlıq işləri görülmüş, 28 may günü tətil elan olunmuşdu. Nuxa qalası tədbir üçün hazırlanmış, küçələr təmizlənmiş, şəhər və yaşayış binaları üçrəngli bayraqlar, xalılar və gül-çiçəklə bəzədilmişdi. Bayram günü camaat ibadət üçün qalanın içində olan məscidə toplaşmışdı. Əhali sevinclə, milli qürür hissilə bayramı qeyd etmək üçün səfərbər olmuşdu. Məktəbli uşaqlar əllərində ay-ulduzlu, üçrəngli bayraqlarla nəğmələr oxumuş, Azərbaycanın istiqlaliyyəti ilə əlaqədar şüarlar səsləndirmişdilər. Maraqlı məqamlardan biri tədbirdə şəhərin erməni əhalisinin ruhaniləri ilə birgə iştirak etməsi idi.

Əbdül Əhəd Sultanzadənin müəllifliyi ilə "Azərbaycan" qəzetində bayram tədbiri ilə bağlı dərc edilən yazı Cənabi-Haqqqa şükürlər ifadə edilməsi ilə başlayırdı. Yazıda əks olunanları müəyyən ixtisarla diqqətə çatdırırıq: *"Şəki əhalisi bilafərqi-millət [millət fərqi olmadan] bu bayramı ziyadə bəşəşətli [sevincli] və təntənəli bir surətdə qarşılıdı... Ruhənilərimiz həpsi, başda Nurməhəmməd əfəndi və axund Molla Fərəculla*

olaraq məsciddə hazır dururdular. Şəhərimizdə olan mənəsb sahiblərindən Bələdiyyə İdarəsinin rəisi Azaq Mustafazadə, qəza qaimməqamı (rəisi) Əyyub bəy Rəfibəyov, Əxzi-əsgər [Hərbi çağırış] idarəsi rəisi yüzbaşı Əhməd bəy Yusifbəyov, Nuxu Ümuri-xeyriyyə [Sosial təminat] dairə müfəttişi Harun bəy Sultanov və qeyriləri mövcud idilər... Saat 12-nin yarısında qazı Nurməhəmməd əfəndi atəşin bir nitq irad edərək, Qurani-kərimdən bir ayə oxuyaraq bu bayramın böyük bir eyd olduğunu və bunun üçün Cənabi-Haqqa ziyadə şükürlər yetirməyi camaata söyləyərək, bu gün ilə ümumazərbaycanlıların eydlərini təbrik etdi, camaat “Yaşasın istiqlaliyyətimiz! Yaşasın Azərbaycan Hökuməti!” deyib bağırtdılar... Sonra xütbə oxuyub, dua etdilər... Duadan sonra məscidin həyətində əsgərlər rəsmi-keçiddən ötrü qalanın yuxarı tərəfindəki meydana çəkildilər... Bundan sonra, axund Molla Fərəculla və keşiş Ter-Saak əsgərləri təbrik etdilər... Bu günün ziyafətinə Bələdiyyə İdarəsi əsgərlərə yemək hazırlamaq üçün 5 min manat və şəhərin fəqir əhalisinə 10 min manat ianə buyurmuşlar və həman gün axşam Bələdiyyə İdarəsinin təşəbbüsü ilə klubda bir müsəmirə-ziyafət [konsert ziyafət] əmələ gətirilmişdi. Buraya şəhərin əyan-əşrafı və ziyalıları dəvət olunmuşdu... Şəki əhalisi çox ziyadə bəşəşətli və tənənəli Azərbaycan Hökumətinin bir ilini qarşıladi” (1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzeti, 2023, 155-157).

Şeyxülislam Ağa Əlizadənin və Mufti Mustafa Əfəndizadənin adından nəşr olunan Məşixət xəbərlərində bu idarəyə edilən müraciətlərin, yazılan ərizələrin yalnız türk (Azərbaycan) dilində olmasının vacibliyi bildirilirdi. Əks halda, belə müraciətlərin qəbul edilməyəcəyi ifadə olunurdu (1918–1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı, 2024, 498).

Bir sıra tədqiqat əsərlərində Azərbaycandakı məscidlərin illik gəlirinin, mədaxilinin 1918–1919-cu illər ərzində məxaricindən 2,4 dəfə çox olduğu qeyd olunmuşdur. Həmin gəlirin müəyyən hissəsini nəzir-niyaz, xüms, zəkat və başqa dini vergilər təşkil etmişdi. AXC zamanında Çar Rusiyasından bəri məscidlərin ixtiyarında olan vəqflər də saxlanmışdı. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycanın kənd məscidlərinin ixtiyarında 7560 ha yararlı torpaq sahəsi mövcud olmuşdur (Əhədov, 1991, 63).

Cümhuriyyət dönəmində Şeyxülislam Ağa Əlizadə tərəfindən Qafqazda Ali Dini Təhsil İnstitutunun açılması üçün edilən təşəbbüs höku-

mət tərəfindən müsbət qarşılanmış, lakin bolşevik işğalı buna imkan verməmişdir (Məmmədli, 2005, 38).

Nəticə

Tədqiq olunan xronoloji zaman çərçivəsində Şimali Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrı-ayrı bölgələrində cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin obyektiv şəkildə araşdırılması dövrün ümumi mənzərəsinin daha dolğun təsvür edilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan, Nuxada müşahidə olunan hadisələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nuxa qəzasında əhalinin say artımının təhlili sosial-iqtisadi reallıqların və siyasi proseslərin bölgəyə təsirini aydınlaşdırmaq imkanı yaratmışdır. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, I Dünya müharibəsi səbəbindən yaranmış sosial-iqtisadi çətinliklər, Rusiyada cərəyan edən proseslərlə bağlı dəyişən reallıqlar, bolşevik-daşnak tərribatları qəzada əhalinin say artımının mənfi istiqamətdə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın bəzi əraziləri ilə müqayisədə, Nuxa qəzasında milli burjuaziyanın üstünlüyü, milli ziyalıların və mütərəqqifikirli müsəlman din xadimlərinin səyləri, milli və dini vəhdətin təşkil edilməsi bolşevik-daşnak tandeminin güclənməsinə və üstünlüyü ələ keçirməsinə imkan verməmiş, soyqırım planlarının qarşısı ciddi şəkildə alınmışdır.

Bununla yanaşı, AXC dövründə dövlət quruculuğu, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi respublika ərazisində, o cümlədən Nuxada əhali arasında milli, dini həmrəyliyin möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycan hökumətinin, həmçinin milliyyətdən və dinindən, məzhəbindən asılı olmayaraq, ölkədə yaşayan bütün vətəndaşların həyatını, əmlakını və hüquqlarını eyni dərəcədə qoruyacağını ifadə etməsi və buna əməli surətdə riayət edilməsi ölkədə birliyin və sabitliyin təyin olunması ilə yanaşı, tolerant dəyərlərin yaşadılmasına da öz töhvəsini vermişdir.

AXC dövründə "Məşixəti-İslamiyyə"də birləşdirilən sünni və şiə idarə üzvlərinin nazir müavini statusu alması, onların maaşla təmin olunmaları və bu prosesin bölgələrdə, məhəllə məscidlərində rəsmi şəkildə fəaliyyət göstərən din xadimlərinə də şamil edilməsinin zəruriliyinin bildirilməsi dövlətin dini sahəyə həssaslıqla yanaşdığına əyani sübutu kimi dəyərləndirilmişdir.

Məqalədə öz əksini tapmış məlumatlar 1917–1920-ci illər hadisələrinin təkcə ümum-Azərbaycan miqyasında deyil, həm də lokal səviyyədə öyrənilməsinin əhəmiyyətini təsdiqləyir, Şimali Azərbaycanda yüksəlişdə olan Milli Azadlıq Hərəkatının, yeridilən dini siyasətin ümumi görünüşünü ifadə edir.

Ədəbiyyat

1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı. (2021). 20 cilddə/c. 2. Elmi redaktor Teymur Kərimli. Bakı: "PRESTIGE". (632 s.).

1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı. (2024) 20 cilddə/c. 5. Elmi redaktor Teymur Kərimli Bakı: "GALAXY PRINTING MMC". (608 s.).

1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı. (2023) 20 cilddə/ c. 8. Elmi redaktor Teymur Kərimli. Bakı: "GALAXY PRINTING MMC". (528 s.).

1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı. (2023) 20 cilddə/c. 9. Elmi redaktor Teymur Kərimli. Bakı: "GALAXY PRINTING MMC". (576 s.).

1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı. (2024) 20 cilddə/c. 10. Elmi redaktor Teymur Kərimli. Bakı: "GALAXY PRINTING MMC". (576 s.).

1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı. (2024) 20 cilddə/c. 12. Elmi redaktor Teymur Kərimli. Bakı: "GALAXY PRINTING MMC". (608 s.).

Abdurahmanov, E. (31 mart, 2011, №7-8). *Şəki qəzasında soyqırım planlarının iflası // Şəki təhsili.* (s. 7).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2005) 2 cilddə/c. 1. Bakı, "Lider nəşriyyatı". (472 s.).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). 2 cilddə/c. 1. Bakı, "Lider nəşriyyatı". (440 s.).

Nuxa qəzasında məskunlaşdırılan qaçqınların siyahısı.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi Şəki filialı, Fond № 102, Siyahı № 1, İş № 1, vərəq 1-89.

Azərbaycan tarixi (1900-1920-ci illər). (2008). Redaktorlar: İsmayılov M., Maksvel N. 7 cildə / c. 5. Bakı. "Elm". (696 s. + 40 s. illüstrasiya).

Əfəndiyev, R. *Tərcüme-yi-hal və şeirlər* // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, Fond № 8, Siyahı № 1. İş № 49, vərəq-24.

Əfəndiyev, S. (2003). *Şəki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində (1918-20-ci illərdə)*. Bakı, (32 s).

Əhədov A. (1991). *Azərbaycanda din və dini təsisatlar*. Bakı, "Azərneşr". (200 s.).

Kiş kənd sakini Qarayev Malik Müdəbbir oğlunun şəxsi arxivi.

Qəniyev S. (2003). *1918-ci il Şamaxı soyqırımı: I kitab*. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı. (230 s.).

Məmmədli, H. (2005). *Qafqazda İslam və şeyxülislamlar*. Bakı, "MBM". (179 s.).

Məmmədov, N. (2018). *AXC dövründə dövlət-din münasibətləri və məşixət*. Bakı, "Tuna" (86 s.).

Nurullayev, F. (2014). *Şeyxülislamlıq zirvəsi: Hacı Allahşükür Paşazadə*. Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. (272 s.).

Orucov, H. (2012). *Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək*. Bakı, "İdrak İB", (388 s.).

Pul siyahısı (Nuxa şəhərinin əvvəlinci Cümə məscidinin camaatından "Beytülmalın" təsisinə üçün təhsil olunmuşdur) // AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, II bölmə, ayrıc 22, №1/476, vərəq-2.

Abasov, S. (15 oktyabr, 1925, №65 (450)). *Qəzamızın vəziyyəti* // Şəki fəhləsi. (s. 2).

Tahirzadə, Ə. (2005). *Şəkinin tarixi qaynaqlarda*. Bakı, MASTER nəşriyyatı. (256 s.).

Tumanyans, K. (7 dekabr, 1918, № 58). *Təbrik məktubu*. // Azərbaycan. (s. 3).

Vəlili, M. (1993) *Azərbaycan. Coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizət*. Bakı: Azərneşr. (204 s.).

Балаев, А. (2008). *Февральская революция и национальные окраины: Мартовские события 1918 года в Азербайджане*. Москва, "Флинта". (56 с.).

Musayev, İ. (1998). Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı. (385 s.).

Balayev, A. (2022). Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu: 1917-1918-ci illər milli mücadiləsi. Bakı, “JekoPrint”. (368 s.).

İsmayılov, K. (2019). Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-20-ci illərdə. Bakı, “Turxan” NPB. (152 s.).